

Таллан Бүрэ лириката уонна билинги кэм

Е.С. Сивцев-Таллан Бүрэ 1937 сыллаахха тахсыбыт «Хоһооннор» диэн кинигэтэ саха поэзиятыгар ураты лирическэй куоластаах поэт кэлбитин туоһулаабыта. Кини ойуулуур уобарастара тупсабайынан уон-

на сонун романтическай күүрээһинээбинэн аабааччылары кэрэхсэспитэ. «Көмүс долгуннар» (1934) диэн хоһоонугар санга олох кестүүтүн — комбайнер идэтин баһылаабыт саха кыыһын хорсун үлэтин ис-иһиттэн көтөбүлүн, үөрэн суруйбута. Поэт иннигэр дыкти хартыына арыллар:

*Иннибэр сытара очуоһа суох
Саһарбаҕа кыһар муора,
Манньык муора ханна да суох —
Арай долгуннарга дьүөрэ.*

Автор тэннэбилгэ олобуран олоҕу хамсатар күүс — көнгүл тахсыылаах үлэ буоларын сонун уобарастааһынан ойуулаан көрдөрөр:

*Көрүүй; иннибин муора күөйбэтэх,
Далай да долгуна буолбатах —
Манна — сэлэһинэйдээх бааһына,
Куолаһа көмүс хамсааһына.*

*Оо, кини дыктитик күлүмүрдүүр,
Долгун курдук тыынар, хамныыр,
Ас кутан, биірдик силигириир,
Биірдик тыалга халынныыр.*

*Били хараабыл дуу диэбитим —
Самоходнай комбайн сылдьар,
Кини көмүс сэлэһинэйбитин
Баһар, астыыр уонна сынньар*

Хоһоон комбайнерка Попова Иринаҕа анабыт суруктаах. Биһиги техника дэгиттэр кыайыылаах үлэтин поэтизациялааһын, умсугутуулаах онгорууну эдэр поэт кыайа туппутун көрөбүт. Киһи эрэ

барыта сана үйэ чулуу үлэһитин — саха кыыһын ымсыыра көрөр, кини курдук үлэһит баҕарар.

Таллан Бүрэ хара маннайгыттан үйэлээҕи, кэскиллээҕи туойбута, өбүгэлэри, төрүттэри өйдөөһүн, ытыктааһын, кинилэри ыччакка биллэри — үрүн санаа төрдө буоларын өйдөөбүтэ, онон кини лириката дириҥ философскай хабааннаах. «Манчаары үрүйэтэ» (1939) диэн хоһоонугар автор сиргэ-майгыга иитэр өбүгэлэригэр олохторо ааспыт кэми кытта быстыспат ситиммит, дириҥ силиспит буоларын поэзия нарын-намчы тылынан ойуулаан көрдөрөр:

*Хайа хочоттон тэлэһийэн,
Ханна, үрүйэ, устабын?
Тыымпы күөлүм көнгүрүйэн,
Тыккыры тыһэр буолабын?*

*Ааспыт күннэрим абыланҕын
Аламай өйбөр тириэрдин,
Утуйбут тапталам утабын
Уйулҕан куннар уйгууртун...*

*Ачалаах кытылга ууруурум
Айыыла нарын кыыс уоһун,
Мунчаара харабым көрдүүрө
Манчаары иирээһин суолун*

*Дьулуруй, үрүйэм, суугунаа,
Ахпакка айдаара уһун,
Үйэлэр тухары куугунаа
Утүө эр Манчаары туһун.*

Өбүгэлэрин билбэт, биһирээбэт, ытыктаабат киһи бу курдук аһыллар, этиттэрэр дьобуру билиэ дуо? Онон Таллан Бүрэ поэзията өбүгэлэрин ытык ыраларын ыпсарар, эдэр ыччаты иитэр суолтата бастакы кинигэлэриттэн көстүбүтэ. Манна кини учуутал идэтин айар үлэни кытта сөпкө дьүөрэлээбитэ суолталааҕа буолуо диэн сэрэйэбин. Кини тапталаах кэргэнинээн, сэттэ оҕотун ийэтинээн, эрэллээх доборунаан, Марфа Николаевна Харитонова-

лын, Бөгүн орто оскуолатыгар 32 съл (1948-1980 сс.) энкилэ суох үлэлээбиттэрэ. Талланнар династияларын уопсай педагогической стажтара 155 сълга тэнгэнэр, онтон кийииттэр, күтүөттэр эбилиннэхтэринэ, уопсайа, 17 педагог буолар, стажтара 200-тэн тахса съл. Онон Ефрем Степанович уонна Марфа Николаевна норуот үөрэбириитин сайдытыгар улахан кылааты киллэрбит дьон. Кинилэр уостубат тапталлара биир идэлээх, биир санаалаах буолбуттарыттан ордук күүһүрдэ. Таллан Бүрэ 1934 съллаахха «Ылыам дуо таптала?! М.Н.Х уонна А.Н.К» диэн анабыл суруктаах хоһоону айбыта. Хоһоон тутула икки түһүмэхтэн турар. Бастакы түһүмэххэ кэрэ дьүһүннээх кыталык күөлү үстэ эргийэн, «кынкыркынкыркы ыллаахтаан» тус илин көтө турар.

Кинини дьүһүн этиэхпэр

Кэрэ барахсан этэ —

Эдэркээн эмник сүрэхпэр

Баас хаалларан барбыта.

Иккис түһүмэххэ лирическэй герой эдэр кэрэ кыыска сүрэбин сүүйтэрбитин билинэр. Бу таптал эмиэ романтической күүрээnnээх буурба, куйаас уобарастарынан бэриллэр.

Кэлиий, ылыах ол буурбаны,

Кураан быстар тиһэбин,

Уруйдуох эрэ буурбаны —

Эрдээх санаа атаһын!!

Кырдьар сааһыгар поэт олобун эрэллээх аргыһыгар, Марфа Николаевнага, маннык тыллары анаабыта:

Хайдах мин эйиигин таптаабыппын,

Ханнык айыыга үһүппүн —

Барытын сиһилии кэпсиир буолаар,

Уонна хараһын уутун кыанаар.

Онтон Марфа Николаевна кэргэнин туһунан сиэннэригэр маннык суруйбут: «Мин эһи эбэбит — кыра, илибин эрэ баттыыр үөрэхтээх, тутах өйдөөх, туора-тосту быһыыта суох, сатаан элбэх тылы булан сангарбат, сааһым тухары эһэбитин утары көрбөккө кырыйдым. Эһэбит киһи киэнэ үтүөтэ, мааныта этэ. Хаһан даһаны албын, сымыйа диэни билбэтэ. Дьон үбүгэр-аһыгар ымсыырбат, бэйэтэ мунһуна сатаабат этэ. Сааһын тухары өттүгэр үптээх, хармааныгар харчылаах сылдыбата. Ааһы аһатар, быстыбыкка салбыыр идэлээх этэ». Бу тылларга кэргэнин талаанын иһин өрө туһут, бэйэтин олобун киһиэхэ уонна оболоругар анаабыт амарах ийэ, муударай эбэ чабылхай уобараһа көстөр. Марфа Николаевна поэт олобор, дьылбатыгар, айар үлэтигэр сүүнэ улахан орууллаах. Н. Рыкунов суруйуутунан: «Саха норуотугар Таллан куруук талааны бүөбэйдээн бэлэхтэбит дьингэнэн, кини буолар. Ол да иһин бүгүн биһиги кини алгыстаах аатыгар махтана сүгүрүйэбит. Кини

ырыаны-хоһоону ырыгалыбырын, литератураны ис сүрэбиттэн таптыбырын, бэйэтэ эмиэ суруйар дьобурдаабын, айылбаттан сахалыы амарах тылын-өһүн бүгүн долгуйа аабабыт». Манна даһатан этгэххэ, Таллан Бүрэ кэргэнин хоһоонун көннөрөн-чочуйан «Мааппа ырыата» диэн ааттаан таһаартарбыта.

Күөрэгэйдиир ылыыта

Күннээриктиир тахсыыта,

Көрүлүү-ылыы испитим,

Күөгэл-нухсал хаампытым (1931).

Ааһааччы хараһар «сэди́р сибэ́кки симэхтээх сыһыы» устун кэлэн иһэр кэрэ дьүһүннээх Мааппа арылхайдык көстөр. Хоһоон норуот уоһуттан түспэт тапталлаах ырыата буолан күн бүгүнгэ диэри ыланар биричиинэтэ тугуй? Ырыа тылын сүһүөхтэрэ сатыы киһи хардытыгар сөп түбэхэр ритмнээх. Өссө дьикитэ баар бу ырыа мелодиятын нуучча кыһа Ольга Гоголева диэн ырыаһыт айбыт. Кини норуот ырыатын дьизэрэтэр матыбын туһаммыта хоһоон тылын сүһүөбүн кытта дьүөрэли. Таллан Бүрэ уонна Марфа Николаевна айымнылаах олохторо — дьизэ кэргэн ийтиитэ киһиэхэ аан бастакы төрүтү олохтурун дакаастыыр. Биһиги өйдүүбүт киһитиги төрдө дьизэ кэргэнгэ иитилиигэ сытар эбит диэн.

Таллан Бүрэ сиппит-хоһупт лириката 1971 съллаахха «Өлүөнэ очуостара» диэн кинигэбэ түмүллэн тахсыбыта. «Уобурдуу» диэн хоһоонго саха норуотун тыын боппуруоһа — сири туһаныы ойууланар. Айымныы формата сонун, герой сири тыннаабымсытан кинини кытта кэпсэтэр:

Сир, эн туохтан уобурдун?

Тоһо бу бачча кыабырдын? —

Мин сиртэн ыйытабын,

Итиэннэ сиртэн истэбин:

«Оо, уобурта бу миигин

Бар дьоннорун сырата,

Өлбүт аһан, тулаайах уол

Аһнат сырдык ырата.

Уобурта бу миигин

Тонгон, ирэн тохтубут

Күн уота, сир көлөһүнэ,

Ытыллыбыт ревкомовец

Хаанын кыһыл симэһинэ.

Уобурта бу миигин,

Мэлдьи кэриэс кэриэтэ,

Улуу сир туһунан

Ленин улуу декретэ!»

Айымныыга автор үс сүрүн санааны этэр. Маннайгыта: ааспыт кэм. Иккиһэ — кэлэр кэм. Үсүһэ — билинги кэм киһитэ. Ааспыт кэм сир туһунан

кыра-хара норуот ыра санаата буолан көстөр. Герой өлбүт абата, тулайыах уол, ытыллыбыт ревкомовец, Ленин улуу декретын уобарастара сир проблема-тын күүһүрдэн, дьэнкэрдэн, суолтатын билинни уонна кэлэр кэмгэ үрдэтэн биэрэллэр. Итинэн Таллан Бүрэ киһи уонна государство олоҕо күүс-тээх көнгүл үлэнэн сыаналанарын бигэргэтэр. Ис-тория охсуулаах тобойдоругар түһэн хаалбакка, би-линни кэм арҕаһыгар тулуһан олорор биирдии-лээн киһиэхэ эрэ буолбакка, бүтүн норуоттарга да уустук буолбутун көрөбүт. Онон ааспыт, билинни, кэлэр кэмнэри ситимнээн өйдүүр, ылынар, тулу-йар буоллахпытына эрэ үүнэр-сайдар кыахтаахпыт.

Таллан Бүрэ сиппит-хоппут лирикатыгар төрөө-бүт фольклорун кытта ситимэ ордук күүһүрбүтэ. Кини айымньыларын сюжетыгар сатабыллаахтык номохтору, үһүйээннэри туһанара. «Киэһээ Өлүөнэ» диэн хоһоонугар аргыһахтаах тулаайах кыһы утупшутунан ый уоран ылбытын өрүс уонна ый кэпсэтиитинэн ойуулуур. Манна номохтор сизэргэ-майгыга иитэр өбүгэлэрбит кэс тыллара уонна ааспыт кэми кытта ситиммит, силеспит буо-лара чорботуллан бэлиэтэнэр. Ый уонна өрүс кэп-сэтиитэ төрөөбүт тыл сүмэһинин илдээ сылдьар. Поэт билинэринии:

*Манна тыл бары баайа,
Аптаах тыл эмиз баар,
Баар ээ биллибэт былааһа,
Таайбат тыл манна баар:*

*Элбэх өрүстэри билэрим,
Ырыаҕа ылланар, кырдык,
Халлаан саҕа күөх сырдык
Элбэх өрүстэри билэрим.
Миссисипи, Рейн, Дунай, Рион,
Конго, Амазонка, По,
Олортон талба ээ, Өлүөнэ –
Ленам – арктической куо!*

Таллан Бүрэ хатыламмат суоллаах-иистээх поэт буоларын саха народной поэта Р. Бабатаайыскай маннык бэлиэтээбитэ: «Кини (Таллан Бүрэ – ред.) саха бары поэттарыттан адьас атын, ураты айар суоллаах. Омос тута өйдөммөт, ардыгар түүл-бит курдук, илэтэ-чахчыта биллибэт, соробор наар муна-тэнэ, саары-мунаара сылдьардыны хоһоон-норун уонна поэмаларын тоҕо эрэ тартаран ааҕа-бын. Хаста да төхтүрүйэн эргилиннэхпинэ, улам дирингээн, сыһыа кэнээн бараллар. Кини айым-ньыларыгар үрдүк сыанабылы биэрбит учуонай-дартан Г.П. Башарины уонна Г.М. Васильевы урут ааттаталыам этэ. Оттон поэттартан Эллэйи, про-заиктартан Николай Габышевы. Кэлин собус, кини туһунан таба сыанабыллаах, боччумнаах дакааста-быллаах, боһомо поэт буоларын бэлиэтээн Семен Данилов ыстатыһата Таллан Бүрэ «Өлүөнэ очуоста-ра» кинигэтигэр аан тыл буолан тахсыбыта».

З.К. БАШАРИНА,
СГУ профессора.

СУОРУН ОМОЛЛООН АЙАР ТЫЛЫН СИИНТЭКСИҤЭ

КИИРИИ

Д.К.Сивцев-Суорун Омоллоон – саха омук бүтүүнэ тумус туттар, диринник сүгүрүйэр, сүдү, ытык-мааны киһибит. Саха аймах кинини, бастатан туран, талба талааннаах норуодунай суруйааччы быһыытынан киэнник билэр, киэн тутта билинэр, ис сүрэбиттэн таптыыр, ытыктыыр. Ону бары үчүгэйдик өйдүүбүт: Сиипсэп элбэх, Суорун Омоллоон – соботох! «Омоо-буран оспот суолун», кырдык да, аан бастатан ту-ран, уус-уран айыытыгар хайҕата хаалларда. Онуо-ха кини айар тылын күтүр күүһэ-күдэһэ, ойуулуур-хоһуйар өнө-толбоно, дыкти дьүһүлгэнэ, сылаанныы-тар сыта-сымара улахан оруоллаах.

Суорун Омоллоон тыл бөдөн маастара буоларын

литэрэтиирэ да, тыл да чинчийээччилэрэ, идэлээхтэрэ, үөрэхтээхтэрэ өрдөөбүттэн билинэллэр. Ол гынан ба-ран суруйааччы айымньытын тыл-өс өттүнэн анаан ырытыы, чинчийи адьас сана саҕаланан эрэр [1, 2, 3].

Айар тыл маастарын айымньытын тылын-өһүн ыры-тыы теоретическай да, практической да суолталаах дьоһун сорук буолар. Бу билигин саха тылын истии-лин үөрэтиини кытта ыкса сибээстэнэр. Обурдук тыл үөрэбин сана көлүөнэ эдэр чинчиһиттэрэ (Иванова С.В., Васильева А.А., Сыромятникова Л.Е., Торотоев Г.Г. уо.д.а.) истилистикэ интэриэһинэй проблемала-рын сырдатар кандидатскай диссертацияларыгар саха уус-уран литэрэтиирэтиттэн баай матырыяалы сом-сон, суруйааччы айар суолун-иһин истиил өттүнэн боччумнаахтык болҕойор үтө үгэстэннилэр.